

BREVIARIS

El cristianisme sense vels

Paul Thiry d'Holbach

PUV

BREVIARIS

x

El cristianisme sense vels,

o examen dels principis i dels efectes
de la religió cristiana

Paul Thiry d'Holbach

Traducció i introducció
de Josep Lluís Teodoro

PUV

Títol original: *Le Christianisme dévoilé, ou examen des principes et des effets de la religion chrétienne* (1761)

© Traducció: Josep Lluís Teodoro

© d'aquesta edició: Publicacions de la Universitat de València

Abril 2006

Publicacions de la Universitat de València

Arts Gràfiques, 13 - 46010 València

Disseny de la col·lecció: Enric Solbes

Maquetació: Inmaculada Mesa

ISBN: 84-370-6419-8

Dipòsit legal: V-1866-2006

Impressió: Nexográfico (Paterna) València

ÍNDEX

Introducció

7

El cristianisme sense vels

23

Introducció

Holbach, l'hostatger de la filosofia

Tot i el poc renom de què gaudeix, el baró Paul Henri Thiry d'Holbach és una de les figures capdavanteres de l'ateisme il·lustrat. El relatiu oblit que pesa sobre la seua persona no és perquè la seua obra no tingués una àmplia difusió; ans al contrari, els seus llibres van ser repetidament motiu d'escàndol i de censura pública, però Holbach va fugir sempre del protagonisme, amagant-se darrere d'un pseudònim o atribuint les seues produccions a altres autors, i donant a la impremta amb el seu nom únicament obres científiques sense relació amb el debat filosòfic.

Holbach va nàixer el 1723 a la vila de Edesheim, al Palatinat, però la mort del seu pare el va posar sota la custòdia del seu oncle Franz Adam, ric propietari ennoblit per la cort de Viena i resident a París. Després d'uns anys d'estudi a Leiden, el jove Holbach es va establir a la capital francesa i hi va romandre per tota la vida. Pels volts del 1754 van morir el seu oncle i el seu sogre, cosa que va posar en les mans d'Holbach una considerable fortuna i el va permetre dedicar-se enterament a qüestions intel·lectuals. Des de llavors, la seua mansió de la *rue* Royale es va convertir en el referent de la intel·lectualitat del seu temps. Pels salons del baró –que s'obrien amb regularitat dijous i diumenges– hi va passar la gent més granada de tot el

panorama europeu: Diderot, D'Alembert, Helvétius, Buffon, Marmontel, Raynal, Saint-Lambert, Naigeon, Boulanger, es creuaven amb Melchior Grimm, Adam Smith, David Hume, Lawrence Sterne, Edward Gibbon, Benjamin Franklin, Cesare Beccaria, Ferdinando Galiani, etc. Les ments més lliures del moment gaudien de la conversa més lliure, però alhora de la més instructiva i edificant... les agudeses i les bromes d'altre tenor estaven prohibides, i era tanta la formalitat del cap de casa, que un esperit viu com Diderot es referia a aquestes reunions mundanes com «les dîners de la synagogue». Al costat de la intel·lectualitat europea, els nobles francesos i els ambaixadors dels més importants països del continent –Dinamarca, Anglaterra, Saxònia, Wurtemberg, Suècia– es disputaven les invitacions per als sopars del baró, que gaudia de la consideració de ser a França «le premier maître d'hôtel de la philosophie», per tal com la seua mansió es convertia en el primer lloc que visitaven els més importants personatges de la cultura del moment quan arribaven a París.

Entre tanta i tan rica vida social, l'activitat subversiva del baró d'Holbach sempre va romandre oculta; redactor de tres-cents setanta-sis articles de l'*Encyclopédie* –entre els quals «capellà», «representant» i «teocràcia»–, Holbach va traduir de l'alemany una trentena de tractats de química, de mineralogia i de metal·lúrgia que li valgueren ser admès en les acadèmies de Berlín (1752), de Mannheim (1766) i de Sant Petersburg (1780), però sota aquesta respectable façana, la prohibició de l'*Encyclopédie* el va llançar a la lluita antireligiosa, i el va fer desplegar entre els anys 1760 i 1780 una intensa i escandalosa activitat d'assagista filosòfic, redactant, traduint o publicant les principals obres del pensament antireligiós i ateu del moment, cosa que el va convertir

en el més important divulgador del materialisme i del fatalisme filosòfic del segle il·lustrat.

Amb l'ajut de Diderot i de Nageon, Holbach va promoure i finançar l'aparició clandestina d'una trentena de tractats antireligiosos i teistes que per la seua radicalitat van commoure la França de l'Antic Règim. Els títols són significatius: entre les traduccions i adaptacions angleses, hi trobem *De l'imposture sacerdotale* de J. Davisson, *L'esprit du clergé* de John Trenchard, i *Les prêtres démasqués*, d'autor anònim, apareguts el 1767; a l'any 1768 pertanyen l'*Examen des Prophéties qui servent de fondement à la religion chrétienne* d'A. Collins, unes *Lettres philosophiques, sur l'origine des Préjugés, du Dogme de l'Immortalité de l'Ame, de l'Idolâtrie et de la Superstition; sur le Système de Spinoza et sur l'origine du mouvement dans la matière* de J. Toland i un tractat *De la cruauté religieuse*, d'autor anònim; del 1769 és el *Discours sur les miracles* de T. Woolston.

Pel costat francès, la primera publicació que va gaudir de difusió fou *Le Christianisme dévoilé* (1761), seguit el mateix any de les *Recherches sur l'origine du despotisme oriental* i més tard de *L'antiquité dévoilé par l'usage* (1766) de Boulanger; la *Lettre de Thrasybulle à Leucippe* (1765), un *Examen critique des apologistes de la religion chrétienne* (1766) i la *Recherche sur les miracles* (1772) de Nicolas Fréret.

Els treballs més personals del baró són —a més de *Le christianisme dévoilé*, del qual parlarem tot seguit— la *Théologie portative, ou Dictionnaire Abrégé de la Religion Chrétienne* (1768) i l'obra que recull un intent més complet i sistemàtic d'exposició del seu materialisme, el *Système de la Nature, ou Des Loix du Monde Physique et du Monde Moral* atribuïda a «M. Mirabaud, Secrétaire Perpétuel et l'un des Quarante de l'Académie Française», apareguda l'any 1770.

Holbach ultrapassa en abundància, amplitud i sistematicitat l'obra d'altres pensadors materialistes de l'època com Fontenelle, La Mettrie o Fréret. Allò que aquests amb prou feines havien esbossat en curts opuscles, és matèria de voluminosos tractats en l'obra del baró, que s'esforça per donar unitat al seu pensament i basteix els fonaments de l'explicació antropològica i psicològica de l'origen de la religió. Les fonts d'Holbach són nombroses i eclèctiques; hi trobem alguns manlleus de l'estoïcisme i de l'epicureisme antics, dels quals rebutja el teisme; de la filosofia de Spinoza, Bayle i sobretot Hobbes –del qual va traduir el tractat *De la natura humana*– i, dins de la filosofia del seu segle, nombroses influències del deisme anglès: Shaftesbury, Toland i Hume i, en l'anàlisi dels drets de l'home, idees preses del *Dei delitti e delle pene* de Cesare Beccaria. No va oblidar tampoc el vessant social de la seua crítica, i així donava a la llum el 1773 el *Système Social, ou principes naturels de la moral et de la politique, avec un examen de l'influence du gouvernement sur les moeurs*, i pocs anys després, el 1776, un assaig sobre *Ethocratie ou le gouvernement fondé sur la morale*. En realitat –com comentava Diderot en una carta del 1767–, de la *synagogue* de la *rue Royale* va sorgir una «nova biblioteca anticristiana» que va obrir noves perspectives a la discussió filosòfica i que superava, de molt, la posició d'alguns dels pensadors més importants del moment.

La reacció de les autoritats franceses –tot i que desconeixien l'autor o promotor d'aquestes edicions– va ser consonant a l'atac que rebien les institucions, i un decret del Parlament de París del 18 d'agost de 1770 va condemnar els següents títols patrocinats per Holbach: *La Contagion sacrée, ou Histoire Naturelle de*

la Superstition, el *Discours sur les Miracles*, l'*Examen des Apologistes*, l'*Examen impartial des principales religions du Monde*, *Le Christianisme dévoilé* i el *Système de la Nature*, que van ser esquinçats i cremats pel botxí en una cerimònia pública.

L'obra filosòfica d'Holbach suscita generalment dues crítiques, la primera pel que fa a l'estil, la segona sobre el seu contingut. El baró –deien alguns dels seus contemporanis, entre els quals Voltaire– escrivia malament; la seua llengua era àrida, dures les construccions, pesat i reiteratiu el seu estil. Al seu *Dictionnaire philosophique*, Voltaire ironitzava sobre la redacció del *Système de la nature*, l'autor del qual desconeixia:

La profusió de mots és el gran vici de l'estil de gairebé tots els nostres filòsofs i antifilòsofs moderns. El *Système de la nature* n'és un bon exemple. Hi ha en aquest llibre confús quatre vegades més paraules de les que calien.

El delicat *bon goût* volterrià patia davant de l'estil del baró, que encara hauria estat pitjor sense les contínues correccions de Naigeon, Lagrange i Diderot, que denominava aquesta activitat «laver le linge sale du baron». No convé, però, exagerar; si bé la ploma del baró no és gaire elegant, la seua redacció és neta, el seu estil incisiu, i exposa amb precisió i amb riquesa de vocabulari tècnic les idees que pretén transmetre, encara que no té gaire cura amb les repeticions de mots i de construccions sintàctiques.

La segona crítica, la del contingut, és més important. Al contrari que Rousseau, Montesquieu o Diderot, el baró d'Holbach no és un filòsof major de la Il·lustració; el seu pensament no destaca per la seua originalitat, més aviat es limita a combinar idees man-

llevades a diverses fonts, però amb unes característiques que donen valor a la seua obra: el radicalisme i la sistematicitat. Així, després d'enunciar una física determinista, basada en la causa i l'efecte necessari, en deriva una ètica d'aquesta concepció del món natural, en la qual destaca una explicació de la natura humana basada en lleis psicològiques que impulsen l'home a buscar la seua felicitat pel seu propi interès. La ignorància dels veritables interessos de l'ésser humà no només és la causa de la infelicitat, sinó també de l'aparició de conceptes absurds i nocius, com és la idea religiosa. En l'anàlisi d'Holbach, la ignorància més perillosa és la que toca a les lleis naturals: «El desconeixement de les causes naturals», afirma al *Système de la Nature*, «ha creat déu, i la impostura l'ha fet terrible. L'home viu infeliç perquè està convençut que déu l'ha condemnat a la desgràcia».

Le Christianisme dévoilé i l'heretatge de Boulanger

La publicació de *Le Christianisme dévoilé* està lligada a la figura de Nicolas-Antoine Boulanger i a la seua obra *L'Antiquité dévoilée par les usages, ou examen critique des principales opinions, cérémonies et institutions religieuses et politiques des différents peuples de la terre*, que va ser publicada per Holbach a Amsterdam el 1766. Aquesta obra, basada en un manuscrit original de Boulanger, va aparèixer amb una excel·lent «carta a l'editor» sobre la vida i les obres d'aquest autor, escrita per Diderot. Nicolas-Antoine Boulanger va nàixer en 1722 i va cursar els estudis d'humanitats en el col·legi dels jesuïtes de Beauvais. Mostrava en aquell temps poques aptituds

per a les lletres, i els seus mestres de la infantesa se sorprendien més tard de la penetració i intel·ligència a què havia arribat. «Aquests exemples», afirma Diderot, criticant la pedagogia jesuítica, «d'infants que es tornen ineptes entre les mans dels pedants que els embruteixen a despit de la més fèrtil de les naturaleses, no són pas infreqüents, però sempre sorprenden». Boulanger va estudiar matemàtiques i arquitectura, i va guanyar una plaça d'enginyer responsable de la construcció i manteniment de camins i ponts de les regions de Xampanya, Lorena i Borgonya; més tard, a la regió d'Orleans. Durant aquest període va compaginar els treballs a l'aire lliure amb profunds estudis d'història, filosofia i llengües antigues i modernes. L'observació dels estrats del sòl i de les restes fòssils li va despertar la curiositat per conèixer la influència d'aquests enormes cataclismes en la formació de les diferents mitologies i religions del món, i mercè a un estudi constant, va arribar a ser un expert en aquest camp. Va redactar significativament els articles «diluvi», «impost» i «societat» per a l'*Encyclopédie*. El mètode de Boulanger va resultar revolucionari. Diderot mateix, analitzant-lo, s'exclamava:

Si la filosofia ha trobat tants entrebancs entre nosaltres, és perquè hem començat per on hauria calgut acabar, per les màximes abstractes, per raonaments generals, per reflexions subtils que han revoltat per la seua estranyesa i el seu atreviment, i que hauríem admès sense dificultat si haguessen estat precedides de la història dels fets.

Aquest lligam que Boulanger estableix entre les revolucions físiques del planeta, els seus canvis orogràfics i climàtics, els establiments de les primeres civilitza-

cions i l'aparició dels primers conceptes culturals va fornir Holbach del mètode necessari per a la crítica de les idees religioses. És per això –i també per una elemental prudència– que aquest, després d'haver imprès uns pocs exemplars a Nancy de *Le Christianisme dévoilé* el 1761, va encarregar el 1767 una segona edició molt més nombrosa de l'obra a Amsterdam, que va aparèixer atribuïda al «difunt senyor Boulanger» i portant Londres com a lloc de publicació. L'adjudicació a un autor reconegut i ja mort va contribuir a desviar les sospites sobre el veritable redactor i a augmentar-ne la difusió. Ja circulaven còpies manuscrites de la primera edició de Nancy, però l'èxit de l'obra va ser tan rotund que poc després de l'aparició d'aquesta segona edició els exemplars clandestins es venien a deu escuts i eren introduïts a França *sous le manteau* a costa de veritables riscos. Diderot, en una carta a Mlle. Volland del 8 d'octubre de 1768 ens relata un cas esgarrifós:

Un aprenent havia rebut, com a pagament o d'altra manera, d'un venedor ambulat anomenat Lécuyer, dos exemplars de *Le Christianisme dévoilé*, i n'havia venut un al seu mestre. Aquest el porta al tinent de policia. El venedor, la seua dona i l'aprenent són arrestats i posats a la picota, fuetejats i marcats; i l'aprenent condemnat a nou anys de galeres, el venedor a cinc anys i la dona a l'hospici per tota la vida.

La crítica contemporània no va ser, però, unànimement favorable amb la primera obra personal del baró. Voltaire escrivint a Mme. de Saint-Julien el desembre de 1766 comenta:

Em feu saber que en el vostre cercle m'atribueix *Le Christianisme dévoilé* del difunt senyor Boulanger,

però us assegure que la gent que està ben assabentada no me l'atribueix pas. Confesse amb vós que a l'obra hi ha claredat, calor i algunes vegades eloqüència, però està plena de repeticions, de negligències, de faltes contra la llengua, i estaria ben disgustat d'haver-la fet, no solament com a acadèmic, sinó com a filòsof i encara més com a ciutadà. [...] És completament oposat als meus principis. Aquest llibre condueix a un ateisme que deteste. Sempre he vist l'ateisme com la major desviació de la raó, perquè es tan ridícul dir que l'ordre del món no prova pas [l'existència d']un suprem artista, com ho seria dir que un rellotge no prova la d'un rellotger.

Hi afegia que havia escrit als marges del seu exemplar de *Le Christianisme dévoilé* un munt d'observacions que demostraven que «l'autor s'havia equivocat sobre els fets més essencials». Les crítiques de Voltaire arriben també a les conseqüències polítiques de la teoria d'Holbach; opina que aquestes idees són essencialment anarquistes i perilloses per a la societat, però tampoc fa una anàlisi acurada del text, més aviat el despatxa amb poques línies.

Trobem una crítica més estudiada sobre l'opuscle d'Holbach a la *Correspondència literària* de Grimm, que per l'agost del 1763 comentava amb justesa:

Hi ha un llibre intítulat *Le Christianisme dévoilé* [...], per M. Boulanger. Es veu de seguida que li han donat aquest títol per fer parella amb *L'Antiquité dévoilée*, però no cal ser molt expert per copsar que aquestes dues obres no han sortit de la mateixa ploma. [...] D'on ve, doncs? Per Déu que m'emprenyaria saber-ho, i crec que l'autor ha fet bé de no incloure ningú en el seu secret. És el llibre més agosarat i el més terrible que haja mai aparegut enlloc. El prefaci consisteix en una carta on

l'autor examina si la religió és realment necessària o solament útil per al manteniment o per a l'ordre dels imperis, i si convé respectar-la sota aquest punt de vista. Com en conclou que no, emprèn en conseqüència la tasca de provar, amb la seua obra, l'absurditat i la incoherència del dogma cristià i de la mitologia que en resulta, i la influència d'aquesta absurditat sobre els caps i les ànimes.

Grimm divideix l'obra d'Holbach en tres parts, la primera tractaria de demostrar la inutilitat de la religió i l'absurditat del dogma cristià; la segona consistiria a provar que la moral cristiana no té cap superioritat sobre la resta de religions del món, i que en el cas concret del cristianisme, només és adequada per a exaltats que no compleixen els seus deures cívics amb la societat, i la tercera part pretén demostrar que la religió cristiana ha tingut els efectes polítics més funestos i que el gènere humà li deu totes les desgràcies que ha suportat en els darrers divuit segles.

Si aquesta divisió que fa Grimm és força ajustada, també la crítica que fa de l'estil de l'autor té un aire d'equanimitat:

Aquest llibre està escrit amb més vehemència que no pas veritable eloqüència; arrossega. L'estil és castigat i correcte, encara que una mica dur i eixut; el to és greu i sostingut. No s'hi aprèn res de nou, i tanmateix absorbeix i interessa. Malgrat la seua increïble temeritat, no es pot negar a l'autor la qualitat d'home de bé profundament interessat per la felicitat de la seua espècie i per la prosperitat de les societats; però crec que les bones intencions serien una salvaguarda ben feble contra els manaments i les requisitòries.

Però no tots els lectors de *Le Christianisme dévoilé* tenien una opinió tan moderada. L'Església va reaccionar amb rapidesa i vehemència, davant d'un atac que considerava perillós. A més de promoure una recerca al Parlament de París per esbrinar l'autor de l'obra, l'*abbé* Bergier (1718-1790), conegut polemista que s'oposava a la filosofia il·lustrada, va ser l'encarregat de redactar una contestació formal: *Apologie de la religion chrétienne contre l'auteur du Christianisme dévoilé*, que aparegué a París el 1769 i va conèixer una segona edició el 1771. Aquest llarg treball –més de vuit-centes pàgines, en dos volums– repassa de manera exhaustiva els capítols de l'obra d'Holbach i s'esforça per desactivar les opinions de l'autor, sense deixar d'atacar tot el conjunt de pensadors que promovien aquelles llums que a judici de l'*abbé* Bergier havien fet d'aquell segle el més tenebrós de la història. El capítol XVI de l'*Apologie*, el darrer de l'obra, es tanca amb una profecia que no trigaria a veure's desmentida pels fets:

Tenim segurs garants de les nostres esperances: en tant que l'augusta sang de sant Lluís s'assega al tron, no hi haurà cap revolució a témer, ni en la religió ni en la política. La religió cristiana fundada sobre la paraula de Déu... triomfarà sobre els nous filòsofs. Déu, que vetlla per la seua obra, no té necessitat de les nostre febles mans per sostenir-la.

La revolució de 1789 –que Holbach no va arribar a veure consolidada, perquè va morir aquell mateix any– escampà per tot Europa els ideals de llibertat individual, de tolerància i de respecte que els filòsofs del segle XVIII s'havien esforçat, amb tots els seus defectes, per enunciar. Però la tasca no era gens fàcil; encara avui les «llums» de la raó no han arribat a tots

els racons i en molts casos lluiten aferrissadament amb prejudicis i creences que de vegades semblen reviscolar amb intensitat.

El revifament de les actituds religioses en les societats actuals és un fet discutit, perquè no significa que els continguts doctrinals de les velles confessions hagen recuperat força i validesa, ans al contrari, les propostes de la fe i les plantejaments seculars cada vegada semblen més separats. A què és degut, doncs, aquest relatiu renaixement del fanatisme religiós, que veiem avui en persones de confessions i pobles diversos? Aquesta revitalització només troba explicació en termes de psicologia individual i social, en funció de la pregona deslegitimació de les estructures de poder tradicionals, que ha alterat l'estabilitat dels marcadors econòmics, socials i culturals que delimiten els canals de l'activitat quotidiana de la persona.

Tal com la secularització progressiva de les societats industrials va comportar la deslegitimació de les estructures tradicionals de poder —que descansaven sobre sancions religioses i sobre monarquies divines—, i les va substituir per la representació democràtica, actualment la insatisfacció continuada de les esperances d'una distribució més equitativa de la riquesa i d'una extensió dels drets humans han conduït a la invalidació del consens que existia sobre la capacitat del sistema democràtic per organitzar la societat i dotar de sentit les institucions; ho veiem sobretot en les societats postcoloniales, però també entre els més desfavorits de la vella Europa i dels Estats Units. «Tornar a Déu», en aquesta situació d'indefinició, és una via ràpida per intentar restaurar d'alguna manera l'estabilitat social i generar sentiments de seguretat i de solidaritat. No és sorprenent, en aquest context, que aquesta nova

religiositat estiga en molts casos profundament separada de la pròpia doctrina religiosa de cada corrent. El pensament científic ha desautoritzat una bona part de les premisses de la religiositat, de manera que avui són majoria els que –bo i considerant-se persones creients– només participen de manera emocional en la idea d’una divinitat, allunyant-se instintivament d’uns dogmes que l’avanç de les ciències i del pensament racional ha fet inversemblants, i d’uns continguts morals que la societat ha superat ja fa temps.

En aquest context actual el pensament d’Holbach troba el seu lloc i la seua vigència, des del moment que ataca la causa psicològica del manteniment de la idea religiosa, el temor i la inseguretat. Per a Holbach, és l’existència del mal en la natura allò que ha creat les supersticions i les idees religioses. El mal –el dolor, la mort, la malaltia, és a dir, el mal com a impediment tangible de la felicitat– existeix, però té una funció necessària, perquè impulsa la humanitat a transformar-se i a progressar. La religió és un entrebanc al progrés, perquè oculta les veritables causes naturals del mal, i manté l’home en una temença contínua de la mort. Només l’estudi i l’educació permeten l’home d’atènyer l’objectiu final que la natura ens proposa, la felicitat en aquest món. La virtut, la moral naixen forçosament de la vida en societat, que només és l’acceptació d’un pacte de convivència i de mútua ajuda, no sobre la base d’uns premis que veurem en l’altra vida, sinó mercè a les necessitats d’autoconservació de les persones assenyades.

Un fet que sorprèn en l’obra d’Holbach, que comparteix aquest tret amb gairebé la totalitat dels escriptors il·lustrats, és el seu ferotge antisemitisme. Holbach, que era partidari de l’emancipació de les

minories, que havia saludat la independència dels Estats Units d'Amèrica, i que parlava de l'esclavitud com d'una taca per a l'espècie humana, ompli, tanmateix, nombroses pàgines de la seua obra amb desqualificacions generals al poble jueu, que caracteritza com el «més ignorant, el més estúpid, el més abjecte», «cegament lligat a les seues supersticions». El sentit d'aquest menyspreu és difícil de copsar, perquè té diverses fonts: hi ha per un costat la lluita contra el poder de l'Església i la seua influència en les consciències. Els homes de la Il·lustració, coneixent tot allò que el cristianisme deu al judaisme, veuen en aquest l'origen de la situació present. Desqualificar el poble jueu significa, doncs, desqualificar les bases del cristianisme. Per un altre costat trobem la influència de l'antisemitisme antic. L'animositat dels autors romans contra els jueus —únic poble que no va plegar-se al seu poder— se centrava sobretot en el rebuig dels jueus a acceptar el sistema religiós i de valors del món grecoromà; els qualificatius de «supersticiosos», «bàrbars», «perillosos» apareixen en gairebé tots els escriptors que en parlen. Els pensadors il·lustrats, que estaven penetrats de cultura antiga, a la qual adjudicaven més valor que a la tradició cristiana, van heretar, naturalment, aquesta visió del poble jueu, que es va convertir en les seues obres en paradigma de la ignorància, la superstició i l'obcecament, és a dir, en allò més contrari possible a l'esperit de les Llums. L'antisemitisme d'Holbach té més aviat un component actitudinal que no pas racial. La crítica del comportament dels jueus s'estén també amb els mateixos qualificatius al fanatisme dels cristians, als seus màrtirs, a les guerres de religió modernes. Amb tot, aquest tret del pensament d'Holbach, compartit amb la majoria dels grans personatges de la Il·lustració, és l'origen d'un cert

antisemitisme «d'esquerres» que encara avui apareix en l'anàlisi del conflicte araboisraelià per part d'alguns representants del pensament progressista.

En definitiva, Holbach, al seu *El cristianisme sense vels*, porta a debat qüestions tan actuals com el valor cívic de l'educació laica, la responsabilitat de l'Estat en l'educació per a la ciutadania, la necessitat de tolerància religiosa o la separació del sentiment religiós de la pràctica política, oposta a la tradicional unió del tron i l'altar. Les seues opinions, expressades amb valentia, simplicitat i amb sincer abandonament, no han perdut gens de vigència en el món actual.

Josep Lluís Teodoro

Bibliografia bàsica

- KORS, Alan (1976): *D'Holbach's Coterie*, Princeton, Princeton University Press.
- LADD, Everett C., Jr. (1962): «Helvetius and d'Holbach», *Journal of the History of Ideas* 23 (2), pp. 221-238.
- PEARSON CUSHING, M. (2002): *Baron d'Holbach: A Study of Eighteenth Century Radicalism in France* (e-text, www.blackmask.com).
- VERCRUYSSSE, J. (1971): *Bibliographie descriptive des écrits du baron d'Holbach*, París.

ISBN 84-370-6419-8

9 788437 064192

BREVIARIS

10